

Mechanische amusementsmuziek van de tweede industriële revolutie

[Marc Jacobs] Mechanische draai- en kermisorgels hebben bij de aanvang van de 21^e eeuw als vanzelfsprekend een heus hoofdstuk gekregen in het standaardwerk over muziekgeschiedenis in de Nederlanden.¹ Nu zijn enkele representatieve exemplaren van deze automatisch spelende muziekinstrumenten ook officieel onmisbaar cultureel erfgoed van nationaal belang, zowel in Nederland (sinds 1991) en in Vlaanderen (sinds de zomer van 2007). Veelzeggend: tegenover de doorgaans onroerende kerkorgels worden nu ook roerende dansorgels en de bijbehorende immateriële volkscultuur onder de erfgoedvleugels van Moedertje Staat genomen. In het verhaal van roerend- en immaterieel-erfgoedbeleid wordt anno 2007 een belangrijke nieuwe stap gezet.

Minister Bert Anciaux bevestigt metterdaad een beleidsaccent van de laatste jaren: ruimdenkende aandacht voor cultureel erfgoed in het algemeen en volkscultuur in het bijzonder. Voorstelling van de verwerving van de Collectie Ghysels door de Vlaamse Gemeenschap (Brussel, 29 augustus 2007). © Foto: Bart Dewaele.

'DE ARABIER' IS ONVERVANGBAAR CULTUURGOED IN NEDERLAND

In Nederland windt men er al lang geen doekjes meer om. 'De Arabier' komt, net als 'De Turk' overigens, voor op de *lijst van onvervangbare cultuurgoederen*. 'De Arabier' is dus – officieel – cruciaal voor de Nederlandse cultuur en geschiedenis. Er moet zorgvuldig worden gewaakt over het feit dat 'De Arabier' het land niet zou verlaten; hij mag onder geen beding verkocht worden aan iemand in het buitenland. Wie of wat is die 'Arabier'? Wat is dat dan, in Nederland, zo'n onvervangbaar cultuurgoed? Wat is de

Wet Behoud Cultuurbezit? Bestaat dit alles in Vlaanderen ook?

Laat ons beginnen met de voorlaatste vraag. De Wet tot behoud van cultuurbezit is een sinds 1984 in werking getreden wet in Nederland, die "onmisbare en onvervangbare" voorwerpen en verzamelingen beschermt die, zoals dat heet, "voor Nederland niet verloren mogen gaan". De wet is van toepassing op voorwerpen die eigendom zijn van privaatrechtelijke personen (individuen, verenigingen en stichtingen).

Iets wordt beschouwd als onvervangbaar als er geen gelijksoortige voorwerpen of verzamelingen in goede staat in

Nederland aanwezig zijn. Onmisbaarheid wordt getoetst aan drie mogelijke functies: 1) de symboolfunctie (het voorwerp herinnert aan een persoon, instelling of gebeurtenis uit de Nederlandse geschiedenis); 2) de schakelfunctie (een cruciaal element in een wetenschappelijke of culturele ontwikkeling of een object dat een belangrijk ontwikkelingsmoment documenteert) en 3) de ijkfunctie (type-exemplaren in een specifieke collectie of reeks). Objecten worden als 'onmisbaar' en 'onvervangbaar' geoordeeld door een dossier goed te keuren en vervolgens op een officiële lijst te zetten. Vanaf dan is het nodig om bij het verplaatsen van

een beschermd voorwerp binnen Nederland dat te melden. Voor verplaatsingen buiten Nederland (voor een tentoonstelling bijvoorbeeld) is een toestemming nodig. Bij verkoop heeft de staat een voorkeepsrecht. Bij overtreding kan er strafrechtelijk vervolgd worden.² De lijst van de Wet Behoud Cultuurbezit is (nog) niet op het internet beschikbaar. Het 316 pagina's tellende overzicht (tot 12/04/2007) werd door de Erfgoedinspectie Collecties te Den Haag (www.erfgoedinspectie.nl) ter beschikking gesteld. Er staan in 2007 333 dossiers in vermeld. Zoals dossier 001 duidelijk maakt, levert dit overigens een veelvoud aan objecten op: "001 Verzameling van 49 anatomische wasmodellen van Petrus Koning (1787-1834)". Zoals misschien verwacht, prijken er ook tal van schilderijen op de lijst: "002 *Portret van Wybe Sjoerd van Grovestins* (1472)", "003 *Portret van Pieter van Harinxma* (1477)", "003, *De Aanbidding der Koningen*, van (misschien) Pieter Aertsen (1509-1575)" enzovoort. Topkunstenaars zoals Rembrandt van Rijn (dossier 183) ontbreken niet. Maar ook allerlei verrassende stukken zijn op die lijst te vinden, zoals 185.36 (een Gelderse strontkar uit 1847), 185.40 (een kunstmeststrooier uit 1847), 185.27 (een heggenschaar uit 1847) of 185.13 (een houten schepje voor voedermeel uit 1847). De tweënzestig landbouwobjecten die samen in dossier 185 beschreven worden, vormen niet alleen een verzameling van het Landbouwmuseum Wageningen, maar illustreren ook uitstekend zowel een symboolfunctie als een ijkfunctie. Naast grote werken uit de kunstgeschiedenis wordt hier getracht de materiële cultuur op het platteland in het midden van de 19^e eeuw als een geheel te vatten. De schop (185.15), de mesthaak (185.22), de zeis (185.20) en de 'Vlaamse voetploeg' (185.48) in dossier 185 zijn geen heel uitzonderlijke of mooie, of zelfs zeldzame stukken of 'topstukken', tenzij als onderdelen van een samenhangende verzameling uit het midden van de 19^e eeuw waarmee een overheid tegelijkertijd een mooi en zelfs gedurfd statement maakt. Dit is ook cultuur of erfgoed, naast beeldhouwwerken zoals *De Liefde* van Artus Quellinus (1620-1700: dossier 200.30) of een Karolingisch handschrift als de uit de 9^e eeuw stammende Latijnse Lebuïnuscodex (dossier 120).

In deze bijdrage zijn we vooral geïnteresseerd in vijf dossiers die in Nederland in 1991 op de lijst werden gezet, in de categorie 'volkenkunde (Westers)':

- dossier 187: draaiorgel De Arabier, 1926, firma Pierre Verbeeck;
- dossier 188: draaiorgel De Lekkerkerker, alias Het Goudse Zaalorgel, 1925, firma Carl FREI (1884-1967);
- dossier 189: draaiorgel De Pansfluit, ca. 1900;
- dossier 190: draaiorgel De Puntkap, ca. 1937, firma Carl FREI;
- dossier 192: draaiorgel De Turk, ca. 1908, Limonaire frères (beschilderd).

In 2007 kwam er nog een zesde dossier bij:

- dossier 321: Het Kunkels orgel, 1909, origineel gebouwd door Merenghi te Parijs, in 1932 verbouwd door Carl FREI, alsmede 43 bijbehorende orgelboeken, in het bezit van de stichting Stadsorgel Haarlem Het Kunkels orgel.

KUNKEL, FREI EN DE BELGISCHE CONNECTIES

De Raad van Cultuur formuleerde voor het Kunkels orgel een positief advies, waarbij vooral op de Nederlandse fase gefocust wordt. De volgende constructie van een erfgoedstuk op Nederlandse bodem wordt georchestreerd: "In Nederland is geen dansorgel aanwezig dat wat betreft instrument, orgelfront en repertoire een eenheid vormt (ijkfunctie). Het orgel is in zijn huidige vorm een zuiver Interbelluminstrument". Vanuit erfgoedperspectief is dit een complex(er) verhaal, omdat wordt ingezoomd op de fase en de vorm na de aanpassing in 1932 door de voor de Eerste Wereldoorlog in Antwerpen (bij Theophiel Mortier!) opgeleide Duitser Carl Frei. Bovendien was het eigenlijk de Antwerpenaar Paul Dalemans die de opdracht om het orgelfront te moderniseren uitvoerde, en daar rijkelijk een Belgische, art-deco achtige stempel opzette.

Het sleuteladvies van de Raad van Cultuur (op 21/02/2006, in functie van de opname in 2007) argumenteert de opname van de lijst ook vanuit de meer verdedigbare schakelfunctie, waarbij opnieuw de Antwerpse of Belgische connectie opvalt: "De heer Kunkel haalde met dit Belgische Decofront een heel modern element zijn café-dansant binnen. Een 'proto-jukebox' die als een van de laatste mechanische instrumenten in de amusements-industrie heeft dienstgedaan (schakelfunctie). Na 1930 verdwijnen de dansorgels en pianolas door popularisering van de radio en de grammofoon".³

In het oorspronkelijke dossier wordt een redenering opgebouwd over de haast unieke Nederlandse draaiorgelcultuur. In het syntheserapport uit 2001 luidt het als volgt: "Nederland heeft in de twintigste eeuw wereldvermaardheid gekregen op het gebied van draaiorgels. Dit is vooral te danken aan de ongekennde bloei van het in andere landen vrijwel onbekende straatdraaiorgel. Dat straatdraaiorgels hier zo'n succes zijn geworden is het gevolg van de ontwikkeling aan het begin van deze eeuw van een volstrekt Nederlands fenomeen: het draaiorgelverhuurbedrijf. Deze verhuurbedrijven, die de aankoop en het onderhoud van de orgels voor hun rekening namen, hebben meer dan 100 jaar de verspreiding van draaiorgels door heel Nederland verzorgd."⁴ Een 'volstrekt Nederlands fenomeen' ... Laat ons dit even van naderbij bekijken.

In het hoofdstuk over draai- en kermisorgels in de recente muziekgeschiedenis in de Nederlanden wordt ditzelfde fenomeen ook als 'revolutionair' of als een ommekeer aangeduid.⁵ Sleutelfiguur was een Belgische immigrant uit de Vlaamse Ardennen, pianist en accordeonist Leon Warnies (1835-1903). Samen met zijn echtgenote Susanna van Himste opende hij in 1875 in Amsterdam een bedrijf rond draaiorgels. Innovatief was dat niet de orgelspeler maar wel het verhuurbedrijf zorgde voor onderhoud, repertoire en verfraaiing van de orgels. Er ontstond zo in Nederland een heel netwerk van professioneel orgelonderhoud en -gebruik. Het imago van de orgelman verschoof snel van straatloper naar amusementsondernemer. De doorbraak van de orgelboeken werkte hier uitstekend mee: variatie in repertoire werd mogelijk.

In de geschiedenis van het bedrijf van Leon Warnies zien we de impact van de belangrijkste technische revolutie in de orgelbouw en -exploitatie: van 'hardware' naar 'software' muzieknotatie. De oudste draaiorgels hadden houten muziekcilinders met messing stiften en bruggen. Die bruggen (lange noten) en stiften (kortere noten) activeerden metalen toetsen, die er dan voor zorgden dat kleppen in de windlade geopend werden. Zo kwam lucht (wind) in de orgelpijpen en die produceerden de klanken.

Normaal gezien duurde de melodie die door een cilinder geproduceerd werd, dertig tot honderd seconden. Door het verschuiven van de houten cilinder, waarop soms tot acht à tien melodietjes konden worden aangebracht, konden langere stukken gespeeld worden. Het commerciële probleem is duidelijk: één tot tien muziekjes van gemiddeld een minuut was nogal eentonig als aanbod. Ook voor dansers waren dit wel heel korte soundbites.

In 1892 nam Anselmo Gavioli (uit een orgelbouwersfamilie uit Modena) te Parijs een patent op het boekorgel. In plaats van de kwetsbare muziekcilinder met stiften en bruggen werd het principe omgekeerd. De muziek werd geponst, letterlijk: uitgedrukt, in een zigzag gevouwen kartonnen orgelboek van uitgebreide lengte. Het was goedkoper, eenvoudiger (te programmeren en te kopiëren), ergonomischer, duurzamer, liet veel meer variatie toe en men kon veel langere stukken spelen. De impact van de softwareoplossing was enorm. De doorstart kon volop beginnen.

De firma Warnies begon enerzijds met het ombouwen van cilinderdraaiorgels. Anderzijds werden ook diverse boekorgels in Parijs besteld. Het eerste 52-toets Gasparini-orgel arriveerde in 1904. Vader Leon was toen net overleden, maar zijn zonen Leon jr. en Gabriël zetten de zaak voort. Elk orgel kon door de herhaaldelijke verbouwingen en aanpassingen haast een eigen leven gaan leiden. Het werd ook gebruikelijk om ze een speciale eigenaam te geven, bijvoorbeeld verwijzend naar een opvallende vorm, kleur, schildering (zoals 'De Arabier' of 'De Turk') of ornament. Ook de orgelmannen zelf, die met het draaiwiel aan de slag waren, kregen bijnamen. Een heuse subcultuur floreerde.

NEDERLANDSE SCHAKELS EN IJKPUNTEN

De erkenning van vijf orgels in 1991 door de Nederlandse overheid was niet voldoende om alle overheden te overtuigen van het belang van zo'n stukken. Nog in augustus 2001 had de gemeente Haarlem een sloopvergunning afgeleverd voor het lokale orgelmuseum en het daar ondergebrachte reusachtige Kunkels orgel was acuut bedreigd. Een grote protestactie moest worden opgezet om hen hiervan te overtuigen. Vooral vanuit en in Roermond, de stad van Kunkel zelf, werd actief geijverd voor de erkenning en bescherming. Die werd uiteindelijk in 2007 bekomen.

Het in Parijs samengestelde Kunkels orgel (1909) had de eerste jaren ten dans gespeeld in de Keizerhof te Antwerpen. Daarna was het door Carl Frei in Breda, in opdracht van kermisexploitant Kunkels in Roermond, geheel verbouwd en van een nieuw front in

art-decostijl voorzien. Het is met een lengte van 9 meter en hoogte van 6 meter, met 112 toetsen en 14 registers, het grootste in Europa. Na schade tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het in 1958 gerestaureerd en in 1969 in het Orgelmuseum Haarlem ondergebracht. In 2001 en in 2004 werd het gerestaureerd.⁶

De helft van de totnogtoe erkende dansorgels is verbonden met Carl Frei. Het leven van Frei illustreert perfect het internationale orgelcircuit. Hij was afkomstig uit de buurt van Waldkirch (Zwarte Woud) en leerde daar bij Wilhelm Bruder, en later bij Gavioli in Parijs, het orgelvak. Hij was een zeer goed intonateur, iemand die de juiste klank uit de pijpen liet komen, maar hij was daarnaast ook componist en arrangeur. In de jaren 1910 werkte hij bij Mortier in Antwerpen. Hij vestigde zich in 1920 in Breda als zelfstandig orgelbouwer, arrangeur en componist. Hij nam vooral door anderen gebouwde orgels onder handen. Toch bouwde hij er ook een reeks zelf, zoals het 72-toets straatdraaiorgel 'De Puntkap', dat in opdracht van de Amsterdamse orgelverhuurder Willem van Jaaren werd gebouwd. Het stuk is nu in handen van familiebedrijf Perlee.⁷ De 90-toets 'De Lekkerkerker' bouwde Frei in Breda in 1928: in opdracht van een danssalon te ... Lekkerkerk. In de jaren 1930 werd het instrument omgebouwd tot een straatorgel in Rotterdam. Na de Tweede Wereldoorlog speelde 'De Lekkerkerker' decennialang in Gouda. Na de bescherming in 1991 werd in 1994 een Stichting tot behoud van draaiorgel 'De Lekkerkerker' in het leven geroepen, die als nieuwe eigenaar zorg draagt voor restauratie en exploratie. De in Gouda gevestigde expert Adrie Vergeer restaureerde het muziekinstrument groten-deels. Diezelfde Adrie Vergeer is sinds 1974 eigenaar van de 57-toets 'Pansfluter'. Het instrument werd rond 1900 gebouwd door A. van Steenput in Hoboken (België/Vlaanderen dus) en werd daarna door de (Belgische) familie Warnies geëxploiteerd.⁸

Draaiboekorgel 'De Turk' (ca. 1908) is een schoolvoorbeeld van een product van de Parijse orgelfabriek Limonaire frères.⁹ En dan is er nog, last but not least, dossier 187, over het legendarische draaiorgel 'De Arabier' (1926) firma Pierre Verbeeck (1888-1956).¹⁰ Het ministerie spaart geen superlatieven: "De Arabier is het bekendste draaiorgel van Nederland. Door zijn successen in binnen- en buitenland tot een nationaal symbool van de Nederlandse draaiorgelcultuur geworden. De Arabier wordt o.a. genoemd in conferences en liedjes van bekende Nederlandse artiesten als Wim Kan en Wim Sonneveld; is regelmatig in televisieprogramma's verschenen en speelt een rol in de speelfilm *Het wonderlijke leven van Willem Parel*."¹¹

In 2002 werd door een erfgoedcommissie en de Raad van Cultuur vastgelegd dat ook orgelboeken moeten worden ingesloten in het beschermingsdossier.¹² De bevoegde commissies maken in diverse rapporten expliciet melding van het bijzondere karakter van het behoud en beheer van dit type van erfgoed, dat regelmatig gebruikt moet worden, regelmatig moet spelen, om optimaal gebruikt te worden. Dit stelt interessante uitdagingen voor erfgoedzorgers. In Vlaanderen zullen de erfgoedverantwoordelijken voortaan met dezelfde uitdagingen te maken krijgen. Dat

Nederland (waar, zoals in de dossiers van de Nederlandse overheid zelf blijkt, de Belgische connectie zwaar doorweegt) en Vlaanderen op dit vlak kunnen samenwerken, zeker nu er door bescherming een elkaar mooi aanvullende schakel- en ijk-erfgoedcollectie van mechanische orgels ontstaan is, is op z'n minst interessant te noemen.

MECHANISCHE MUZIEKINSTRUMENTEN DOOR DE EEUWEN HEEN

De houten cilindertijd

In 1458 verleende Filips de Goede, (toen onder andere) hertog van Brabant, een jaarlijkse toelage van vijftig rijns gulden aan een uitvinder: "Jan van Steenken, meester van orgelen spelende op henselven". De opdracht was om een groot zelfspelend orgel met muziekcilinder en met aandrijfmechanisme te maken.

Inbegrepen in het contract was het voorkeepsrecht voor alle latere instrumenten, of dat nu orgels waren of andere instrumenten.¹³

Het resultaat van zijn werk bleef helaas niet bewaard, maar dit archiefspoor is toch wel heel opmerkelijk en belangrijk. In dezelfde periode – toen de boekdrukkunst ontwikkeld werd, ruim drie decennia voor Columbus naar Amerika vertrok, drie eeuwen voor de 'eerste industriële revolutie' in Engeland – werd in de Zuidelijke Nederlanden dit staaltje van spitstechnologie besteld. De houten cilinder met metalen stiften en bruggen was in de Nederlanden eeuwenlang het medium om informatie voor een mechanische

toepassing op te slaan. Het was een mogelijkheid van programmeren, die bestond lang voor één van de klassieke referentiepunten van de voorgeschiedenis van de hedendaagse computer werd uitgevonden: de met ponskaarten programmeerbare weefgetouwen van Joseph-Marie Jacquard (1752-1802), hoogtepunt van de eerste industriële revolutie.

Dergelijke kaarten met gaatjes zouden trouwens in de orgels een belangrijke revolutie veroorzaken op het einde van de 19^e eeuw (bloeiperiode van de tweede industriële revolutie), net als de MIDI- en andere computersoftware dat in de hedendaagse mechanische orgelwereld zou betekenen op het einde van de 20^e eeuw (tijdens de derde industriële revolutie).

Uit de 16^e eeuw bleven diverse instrumenten bewaard, die eveneens in de wereld van de vorstenhoven te situeren zijn. Draaiorgels waren in de nieuwe tijd zeer exclusieve elite-instrumenten. In Salzburg liet prins-bisschop Leonhard von Keutschach in 1502 een draaiorgel met 138 pijpen installeren op de muur van zijn burcht, dat, dankzij een draaicilinder, elke ochtend om vier uur een melodie liet weerklinken. Hendrik VIII van Engeland bijvoorbeeld ging zelf ook prat op een collectie muziekinstrumenten "that goe with a whele, without playing uppon".¹⁴

Sinds de middeleeuwen zijn soms heel mooie uurwerken met bewegende onderdeeljes bewaard gebleven. Al in de 18^e eeuw werden er kleine orgeltjes in klokken en mooie meubelstukken gebouwd. De muziek werd in al deze toepassingen geproduceerd

Guido Belcanto flirt al jarenlang professioneel met de mechanische orgelmuziek. Hier zingt hij over Brussel en over de liefde onder begeleiding van een straatorgel dat nu eigendom is van de Vlaamse Gemeenschap (Brussel, 29 augustus 2007). © Foto: Bart Dewaele.

door een houten rol waarin het muziekpatroon geslagen was door middel van stiften en bruggen. Ze werden vaak aangedreven door een gewicht. In de 17^e en 18^e eeuw waren grote, op waterkracht functionerende mechanische orgels te vinden in kastelen en paleizen. Grote mechanische muziek was dus voor het midden van de 19^e eeuw iets voor elites. Dit geldt ook voor de mooie muziekdozen en muzikale klokken die in de 18^e eeuw gemaakt werden. Dankzij de seriereproductie in de 19^e eeuw kwamen deze ook voor meer (burgerlijke) huishoudens binnen bereik. De uitvinding van Antoine Favre in 1796 van muziekmechaniekjes met vibrerende lamellen uit metaal resulteerden in vele honderdduizenden speeldozen. Dit maakte het voor steeds meer mensen mogelijk om zelf muziek te consumeren, zonder zelf een instrument te bespelen. Dankzij een reeks uitvindingen (van onder andere Paul Lochmann) konden een soort van grote muziekdozen ontwikkeld worden voor publieke vertieruimten (bordelen, cafés en danszalen). Polyphon, Regina en Symph zijn de bekendste merken.

Het cilinderorgel beleefde een apotheose op de eerste hoogmis van moderniteit, de Wereldtentoonstelling van 1851 te Londen. Het daar opgestelde reuzenorgel Euterpeon telde zowaar zes reuzenmuziekcilinders.

Vanaf de 19e eeuw werden draagbare orgeltjes gebouwd met een slinger zodat straatmuzikanten ermee konden optreden. Vooral in Duitsland waren deze draaiorgeltjes bijzonder populair. Vaak

werden ze gebruikt als begeleiding bij het gezang van de straatartiest. Al deze instrumenten kampten met de eerder gesignaleerde beperkingen eigen aan het cilinderorgel: beperkte variatie door de hardwarenotatie van muziek.

Na de Gavioli-revolutie

In 1892 patenteerde orgelfabrikant Gavioli te Parijs het systeem met de kartonnen boeken. Muziekpartituren werden in de vorm van gaten in het orgelboek geponst ('kappen' is de terminologie) door de noteur. De beperkingen in de muziekkeuze en de te korte duur konden hierdoor worden verholpen. De productie en het gebruik van grotere orgels werden mogelijk. Gavioli (1806-1914) uit Parijs groeide uit tot een heuse multinational met afdelingen in Londen, Manchester, Barcelona, Milaan, New York, Antwerpen en Waldkirch. Parijs was in de 19e eeuw – in het tijdperk van de houten cilinders en vooral in de beginfase van het (draai)boekorgel – hét centrum van de mechanische orgelnijverheid.

Ploegbaas Charles Marengi van de firma Gavioli & Cie begon vanaf 1903 voor zichzelf, samen met vele ex-collega's in zijn dienst. Hij produceerde vooral voor de Engelse markt. Bekende firma's waren onder meer (Foucher-)Gasparini, actief in Parijs vanaf 1864. Ze leverden op grote schaal straatorgels op de Nederlands (talig) markt tussen 1903 en 1910. Na 1910 was de Parijse firma Limonaire de belangrijkste leverancier. De zonen van de pianohersteller Antoine Limonaire, namelijk Camille en Eugène, vormden samen

Organ Jazz Decap en ambiance zoals vroeger: roerend cultureel erfgoed van uitzonderlijk belang. © Foto: Bart Dewaele.

Limonaire Frères. Zij maakten kermisattracties en vanaf de 20e eeuw ook steeds meer dans- en kermisorgels. In 1912 slopten ze zelfs de noodlijdende firma Gavioli op. Honderden van hun 48- en 56-toetsproducten kwamen voor 1914 in Nederland terecht. In de jaren 1920 en 1930 werden die instrumenten op grote schaal herbouwd, in het bijzonder door het bedrijf van Carl Frei.

Het is precies de periode van de doorbraak van het boekorgel, toen de 'software'revolutie een hoge vlucht nam, die ons hier bijzonder interesseert en die nu zowel in Nederland als in Vlaanderen een belangrijke plaats krijgt in het erfgoed. Kort door de bocht zou men kunnen stellen dat Nederland vooral het land van de straatdraaiorgels was. Duitsland was het land van de kermisdraaiorgels. Dit geldt zowel voor het gebruik als ook voor de productie. De kermis- en andere orgelnijverheid bloeide vooral in het Zwarte Woud, en heel bijzonder in Waldkirch. Firma's als Ruth, Bruder, Richter, Wrede en Wellershaus hebben er in er in het eerste (ruime) kwart van de 20^e eeuw vele honderden kermisorgels gebouwd. Bruder was oorspronkelijk een filiaal van Gavioli uit Parijs, dat een eigen reeks zou ontwikkelen met bewegende automaten. Vier zonen van Ignaz Bruder begonnen aan het begin van de 20^e eeuw orgels te bouwen. In de collectie van Jef Ghysels bevindt zich daarvan een mooi voorbeeld, een 45-toets Kermisorgel Orchestrion Wilhelm Bruder & Söhne (Waldkirche, Duitsland, 1905/8: met een nieuw front gemaakt te Schaarbeek door Jef Ghysels). Dit instrument telt 10 registers, 22 zang en tegenzang, 6 bassen, 11 begeleiding, met piano en slagwerk.

DE VLAAMSE HOOGCONJUNCTUUR: DE GROTE NAMEN

Nederland: straatorgels. Duitsland: vooral kermisorgels. België, heel in het bijzonder Antwerpen, was het gebied van de (grote) dansorgels. Reuzendraaiorgels kwamen in heuse danszalen terecht. De kleinere dansorgels waren gelijkaardig aan straatorgels. Zo kwam het dat België, zeker voor Carl Frei zich vanaf de jaren 1920 positioneerde als tussenschakel en daarna producent, veel van de straatorgels in Nederland produceerde. Frei had de ervaring opgedaan bij Mortier vanaf 1908 en verbouwde later Mortier en andere orgels. Het maakt duidelijk hoe de Nederlandse orgelcultuur voortbouwde op de Vlaamse en die verder perfectioneerde. De Duitser Frei is er zo mede verantwoordelijk voor dat het straatorgel haast een symbool voor Nederland werd.

Allerlei minder bekende orgelbouwers waren in het begin van de 20^e eeuw actief in België; enkele families zijn wereldberoemd geworden. Hooghuys, Mortier, Decap, Bursens: elk staan ze voor een interessante bedrijfs- en familiegeschiedenis. Het is duidelijk dat er nog veel historisch onderzoek nodig is om deze sociaal-economische en cultuurgeschiedenis te schrijven. Sommige firma's, zoals die van de in de jaren 1910 en 1920 actieve Brusselse orgelbouwer Eusèbe Fasano & Cie, moeten hun geheimen nog prijs geven. Fasano liet diverse fascinerende instrumenten na, inclusief het Dansorgel Orchestre moderne Breveté SGDG Eusèbe Fasano & Cie, Antwerpen, 1912, dat vanaf de zomer van 2007 eigendom is van de Vlaamse Gemeenschap. Het is één van de

uiterst zeldzame koninginnestukken van de collectie Ghysels: 78 toetsen, 25 registers, 16 zang, 16 tegenzang, 8 bassen en 9 begeleiding met slagwerk.

In de crisisjaren 1930 gingen de meeste kleine bedrijfjes overkop of werden de bouwers verplicht te stoppen. Enkele families, met Decap als belangrijkste voorbeeld, konden dankzij innovatie en vakmanschap overleven in deze sector, Decap zelfs tot vandaag.

HOOGHUYS

De familie- en merknaam Hooghuys refereert aan diverse generaties orgelbouwers in Vlaanderen: eerst in de branche van kerkorgels, daarna mechanische orgels, met respectievelijk cilinders en boeken.¹⁵ Vanaf 1806 was (de uit Middelburg afkomstige) Gerardus Hooghuys (1754-1813) actief te Brugge als bouwer en hersteller van orgels. Een van zijn zonen, Louis Benoit (1822-1885), excelleerde ook in de kerkorgelbouw. Zijn broer François Bernard Hooghuys (1830-1888) verhuisde naar Geraardsbergen. Het was de zoon van François, Louis François, die de overstap van kerkorgels naar mechanische cilinderorgels zou maken. Louis François Hooghuys (1856-1924) stichtte in 1880 de Manufacture d'orgues mécaniques Louis Hooghuys te Geraardsbergen. Zijn atelier bloeide op en groeide snel tot vijftien medewerkers, zeker na de introductie van het Gavioli-boekensysteem. Diverse familieleden werkten mee, eerst onder meer bij de productie van cilinders, en na de eeuwwisseling ook met orgelboeken. Na 1900 werden niet alleen Gavioli en andere orgels herbouwd of gerestaureerd, maar werden ook enkele eigen boekorgels gemaakt. De productie bleef relatief beperkt, wat ook impliceert dat vandaag relatief weinig Hooghuysorgels bewaard zijn. Na de Eerste Wereldoorlog kwijnde het bedrijf stilaan weg. De zonen en opvolgers Charles François (1878-1951) en Edmond François (1882-1963) werkten nog enkele stukken af. Ze waren ook actief als herstellende. De zoon van Charles, Romain Charles Hooghuys (1901-1989), zette in zijn jonge jaren tal van orgelboeken op zijn naam. Later leidde hij een leven van twaalf stielen en dertien ongelukken, als jazzpianist, bierhandelaar, cafébaas en orgelman. Zijn zoon Marc Hooghuys is vandaag in de dansorgelwereld als restaurateur (en eigenaar van 73-toets LH552 Albatros) bekend.¹⁶

Dr. Björn Isebaert maakte een gedetailleerd overzicht van de cilinder-, kermis- en dansorgels van Louis Hooghuys, voorzien van identificatienummers. Wat de boekenorgels betreft, kan in de productie een onderscheid worden gemaakt tussen dansorgels (zie verder), kleinere (52- tot 63-toetsen) en grotere kermis-instrumenten. Die moesten het hebben van volume (op een luidruchtige kermis). Dit werd bereikt door de technieken van Duitse draaiorgelbouw, kerkorgelbouw en Franse orgelbouw te combineren. De kleinere orgels werden vooral in het begin van de 20e eeuw geproduceerd (1905-1913). In de orgelwereld zijn diverse exemplaren erg bekend: LH530 ('Shaharazad', nu in een privé-verzameling in Engeland), LH 576, LH 585 en last but not least LH545 ('L'Alexandre'). Kermisorgel LH545 is na omzwervingen in

Frankrijk in de jaren 1970 (via Julienne Gransart, J. Boesnach en A. Prinsen) in de collectie van Jozef Ghysels terecht gekomen. Het is sinds de zomer van 2007 eigendom van de Vlaamse Gemeenschap. Het 57-toetsorgel 'L'Alexandre' is gemaakt in Geraardsbergen (1907): 8 registers, 31 zang en tegenzang, 8 bassen, 11 begeleiding.

De grotere kermisorgels, met 70 toetsen of meer, werden later gemaakt, waaronder LHXXX dat zich nu deels in Frankrijk en deels (originele front) in de Verenigde Staten (Sanfilippo-collectie) bevindt. Kenmerkend is dat deze orgels op diverse manieren herbouwd werden, met andere stukken gecombineerd of ingepast werden, zoals in paardenmolens van de familie Rorive.

De dansorgels van Hooghuys zijn zeldzaam en vooral reusachtig. Ook zij ondergingen tal van verbouwingen, combinaties, en andere. Diverse stukken bevinden zich vandaag in de Verenigde Staten (zoals LH620 en LH650), Engeland (LH 595 'Big Bertha', LH600, LH630, LH645) of in Duitsland (LH640, in het merkwaardige mega Auto und Technik Museum te Sinsheim). LH615 bevindt zich in het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement te Utrecht. Er zijn nog enkele exemplaren in België. LH605 is te zien in het Boudewijnpark te Brugge. Dansorgel LH553 ('Prince Carnaval') is, na omzwervingen in Engeland, terug in België en het bevindt zich momenteel te Geraardsbergen. Sinds 1986 is het zelfs stads-eigendom.¹⁷

Van de nog bestaande Hooghuysorgels zijn er momenteel zeker nog elf in België (waarvan één voortaan in het bezit van de Vlaamse Gemeenschap, één in het bezit van de stad Geraardsbergen en negen in privé-bezit), tien in Groot-Brittannië (privé-eigenaars), zeven in de VS, vijf in Frankrijk, twee in Nederland en één in Duitsland.

Sommige werknemers van de firma Hooghuys begonnen met een eigen bedrijf waar de Hooghuys-technieken werden geïntegreerd. Dit was zeker het geval voor de vanuit Edingen opererende Jules Vander Beken (1863-1948), die opgeleid was door Louis-François Hooghuys in Geraardsbergen. Een van zijn kermisorgels (Edingen, 1910) maakt eveneens deel uit van de collectie-Ghysels, maar dan met het front van een paardenmolenorgel, gewijzigd door Ghysels (snijwerk en beelden). Dit toestel telt 60 toetsen, 8 registers, 20 zang, 12 tegenzang, 8 bassen en 10 begeleiding.

MORTIER

Theophile Mortier (1855-1944) uit Oostkamp was als metaalbewerker in 1877 in Antwerpen terecht gekomen, waar hij huwde met weduwe en cafébazin Joanna Vermeulen (1834-1913). Hij begon met een danszaal waar hij met regelmatig vervangen Gavioli-orgels met cilinders uitpakte. Hij werd in de beginjaren zelfs importeur van Gavioli, na de boekrevolutie. Mortier verhuurde de gebruikte orgels of deed die snel van de hand. Regelmatig sneuvelde een front bij een vechtpartij. Soms blokkeerde het mechanisme: Mortier trok zoveel mogelijk zijn plan. Zo leerde hij herstellen en restaureren. Via headhunting avant la lettre kon hij in 1905 een ploegbaas uit een kerkorgelfabriek aantrekken:

Guillaume Bax. Vanaf dan nam, naast reparatie, ook de productie van nieuwe orgels snel een hoge vlucht. Het atelier groeide uit tot een heuse fabriek, met soms meer dan tachtig werknemers en gemiddeld twintig afgewerkte orgels per jaar. Leopold Daelemans werd aangesteld als frontenbouwer. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werkten bij Mortier specialisten zoals de ons inmiddels wel bekende Carl Frei sr. en Henri Könings. Vanaf 1919 werd het bedrijf N.V. Werkhuizen Th. Mortier (Usines Th. Mortier S.A.) opgericht. In de jaren 1920 konden tot twee grote orgels per maand worden afgeleverd. Innovaties werden nagestreefd, zoals orgels met jazzfluitregister vanaf 1925. Het aantal toetsen varieert bij Mortier van 72 tot 123 toetsen: daarmee konden dansorkesten van die tijd worden geïmiteerd.

Na de beurskrach en door de opkomende concurrentie van radio en grammofoon werden de producten vanaf de jaren 1930 minder gesmaakt, met uitzondering van de reuzendansorgels. Toch bleef het bedrijf doorwerken, zij het in steeds meer afgebouwde vorm, tot in 1952. Het bedrijfsarchief bleef helaas slechts deels bewaard (FelixArchief/Stadsarchief Antwerpen, Fonds Bijzondere Afdeling, BA 346 tot en met BA 363, Werkhuizen Th. Mortier) en werd nog niet grondig bestudeerd. Het is daarom moeilijk te bepalen hoeveel Mortier-orgels er precies gemaakt zijn. Een schatting raamt het aantal tussen de zes- à achthonderd. De meeste zijn de voorbije decennia gesloopt, ontmanteld of opgebrand.

De Vlaamse Gemeenschap heeft sinds de zomer van 2007 enkele getuigen van de productie van dit bedrijf in haar bezit. Een prachtig voorbeeld is het 84-toetsen Orchestrion Mortier 1928: 18 registers, 23 zang, 18 tegenzang en 12 begeleiding. In de collectie-Ghysels zit ook een dansorgel Th. Mortier uit Antwerpen, 1905: 80 toetsen, 18 registers, 23 zang, 20 tegenzang, 8 bassen en 10 begeleiding, met slagwerk. Een fantastisch stuk dat Ghysels verworven heeft, is dat Dansorgel Th. Mortier 'Continental Superstar' (Antwerpen, België, 1923): 92 toetsen, 18 registers, 23 zang, 20 tegenzang, 12 bassen en 12 begeleiding, met ook een heuse Baxofoon.

Gebroeders DECAP (te Antwerpen en te Herentals)

Alois Decap (1864-1931), een boerenzoon uit het West-Vlaamse Woumen, verhuisde in 1888 naar Ekeren en omstreeks 1895 naar Antwerpen. Eerst kocht hij draaiorgels en verhuurde ze op kermissen. In 1902 begon hij eigen orgels te bouwen. Kort voor de Eerste Wereldoorlog werd het bedrijf omgedoopt tot de Gebroeders Decap. Zijn zonen Livien (1890-1975), Frans (1895-1972), Leon (1899-1988) en Camille (1902-1974) waren medevennoten. Frans begon in 1933 voor eigen rekening in Herentals en verliet de firma. In 1944 vervoegde de schoonzoon van Camille, Louis Mostmans (° 1925), het bedrijf. Sinds 1974 wordt de kern van het bedrijf gevormd door Martha Decap (° 1928), haar echtgenoot Louis Mostmans en Rogier Mostmans (° 1955). Sinds 1997 is de firma omgevormd tot een nv.

De specialiteit van de Gebroeders Decap was grote dansorgels. In de jaren 1920 werd nog ingezet op straatorgels en kermisorgels voor de Nederlandse markt. In de jaren 1930 werden vooral

© Foto: Bart Dewaele

reuzengrote (72- tot 121-toets) danszaalorgels gemaakt. Na 1960 werden tal van mechanisch spelende muziekinstrumenten-ensembles gemaakt, tot zelfs heuse robotorkesten. Sinds de jaren 1980 worden ook meer pijporgels gemaakt.

Tussen 1936 en 1939 vulden de gebroeders Decap uit Antwerpen een gat in de markt. Ze deden iets gewaagd en ongehoords: ze construeerden een dozijn 121-toetsdansorgels.

Tegenwoordig maakt de firma in Herentals, die nu in handen was van de zoon van Frans, François, en vandaag door Frank en Tony Decap wordt waar gemaakt, klassiek ogende dansorgels, doch met MIDI-sturing en karaokefaciliteiten.¹⁸

De Vlaamse Gemeenschap is sinds de zomer van 2007 eigenaar van een cruciaal sleutelstuk van net na de Tweede Wereldoorlog, de 'Organ Jazz Decap' uit de collectie-Ghysels. Die is in Antwerpen gemaakt in 1946: een reus van 121 toetsen, 24 registers, 25 zang, 20 tegenzang, 12 bassen, 12 begeleiding met slagwerk, accordeons, saxen en trompetten. Pure power.¹⁹

BURSENS

Joseph Bursens (1867-1936) was overdag medewerker van Theofiel Mortier in Antwerpen en 's avonds orgelboekkartonmaker. Zijn zonen Alphons (1887-1967) en Arthur Bursens (1890-1982) werkten overdag ook bij Mortier. Joseph begon in zijn vrije tijd zelf kermisorgels te maken en te verhuren, maar werd door de firma Mortier onder druk gezet om dit te stoppen. Joseph verliet daarom de firma en opende een danszaal in 1907. Een jaar later stichtte hij een eigen dansorgelfabriek. Er waren soms tot zeventien werknemers en er werden drie à vier orgels per jaar afgeleverd. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog kwam de zaak in zware moeilijkheden. In 1928 kon ARthUR BURsens samen met collega Gustaaf ROels de zaak van zijn vader overnemen. De firma ARBURO produceerde volop orchestrions (mechanische instrumenten die

binnenshuis een orkest imiteren) en goedkopere dansorgels. Na een heroriëntatie op meubels en munitiekisten in de jaren 1940 werden na de Tweede Wereldoorlog opnieuw orgels en orchestrions gebouwd. In de jaren 1960 kwijnde deze activiteit weg.

De hoogbejaarde Arthur Bursens kon het maken van kermis- en straatorgels echter niet laten en bouwde nog een aantal 52- en 68-toetsorgels die vooral in Engeland en de Verenigde Staten terecht kwamen.²⁰ Bij de allerlaatste werkstukken was de Sint-Bernard uit 1975, nu eigendom van en verhuurd door de familie Claes (Boom), en de BRUSILIA uit 1977. Dit straatorgel is, na een passage in de collectie-Ghysels en na de constructie van een front door Jef Ghysels, sinds de zomer van 2007 eigendom van de

Vlaamse Gemeenschap: 68 toetsen, 9 registers, 23 zang, 17 tegenzang en 8 bassen.

DANSORGELS IN VERDRUKKING

Terwijl sommige bouwers koppig door bleven gaan op de oude manier - het geval Bursens is een schoolvoorbeeld - zijn er in Vlaanderen sinds de jaren 1990 orgelbouwers actief met computergestuurde modellen. De familie Decap is hiervan een belangrijk voorbeeld. De klanten en functies van zo'n orgels zijn echter grondig veranderd. Dit hangt samen met zeer grote verschuivingen in de wereld van het dansen en uitgaan.

De dansorgelrevolutie in Vlaanderen spoorde in de eerste helft van de 20^e eeuw al samen met andere evoluties. Zo gingen allerlei vormen van instrumentale volksmuziek voor dans snel verloren. In de jaren 1910 stopten de laatste Belgische doedelzakspelers en draailierlieden. Muzikanten met ambitie gingen in de richting van kunstmuziek. Voor andere functies straatmuziek kenden sinds de 19^e eeuw de blaaskapellen en harmonies een groot succes. Daar kregen vele amateurmuzikanten een opleiding die in dansorkesten verzilverd kon worden. De doorbraak van het accordeon vanaf de jaren 1870-1880 veranderde dan weer de *soundcape* in tal van herbergen.²¹ De dansorgels bleken echter geduchte concurrentie bij het grotere werk: grote feesten. Ook op andere plaatsen verving 'kunstmatige' muziek de 'levende' muziek. De doorbraak van de geluidsfilm in de jaren 1930 betekende het einde van de carrière van tal van bioscoopmuzikanten (onder meer met piano of bioscooporgel). Na een eerste kermisfase van de nieuwe filmindustrie rond de eeuwwisseling hadden muzikanten nieuwe kansen. Het pijpplaze of elektrische orgel maakte in de jaren 1920 furore in de bioscoop. Daarna voltrok zich in de jaren 1930 echter wat een tijdgenoot "de elektro-mechanische afslachting ener muziekcultuur" zou noemen.²² Ook de doorbraak van de radio en

van lp's was uiteraard cruciaal. Vanaf 1924 ging in België een nationale zender van start. Op 18 juni 1930 startte de NIR/INR met uitzendingen, waardoor allerlei soorten muziek bij steeds grotere delen van de bevolking terechtkwamen. In Vlaanderen bleven tegelijkertijd straat- en marktzangers (vaak ook met accordeon) actief, vooral in de jaren 1920 en 1930 (figuren zoals Lionel Bauwens of Tamboer).²³

Vanaf de late jaren 1950 wilden jongeren (en ouderen) vaak liever de originele nummers op plaat in plaats van gearrangeerde orkestversies horen. De gouden tijd voor de zogenaamde diskjockeys, lp's, mengtafels en 45-toerenplaatjes was aangebroken, zowel op de radio als in de danszalen.²⁴ Via figuren als Joe Berluck (Texas Bar in Genk, vanaf 1962) die in de jaren 1960 de discobar introduceerde in België, veranderde de organisatie van *thé dansants* en de praktijken in dancings grondig. De dansorgels raakten steeds meer in de verdrukking. Ze werden in de jaren 1960 en 1970 steeds meer – soms gewoon letterlijk – buitengezet. Op datzelfde moment begonnen allerlei verzamelaars er met andere ogen naar te kijken.

DE VERZAMELAARS- EN NU DE ERFGOEDFASE

De markt van de verzamelaars is de voorbije drie decennia erg actief. Er worden internationaal hoge prijzen geboden voor mechanische muziekinstrumenten en dans- en draaiorgels in het bijzonder, zeker als ze uit de topbedrijven afkomstig zijn. De rol die internet hierin vandaag speelt, meer bepaald gespecialiseerde websites en 'webringende' rond mechanische muziek of gewoon webplekken waar aanbod en vraag elkaar kunnen ontmoeten (denk effectief aan e-bay waar af en toe heuse decaporgels wereldwijd worden aangeboden én verkocht), mag niet worden onderschat. De orgels komen sinds de jaren 1980 steeds meer in handen van verzamelaars. Die wereld heeft zich de voorbije jaren internationaal georganiseerd.

Zo is er een beweging aantoonbaar, aansluitend op de overzeese en andere internationale export van de mechanische orgels, die er steeds, vanaf het begin van deze nijverheid in de 19e eeuw, geweest is en die er mede voor gezorgd hebben dat namen als Decap of Mortier in de wereld van het amusement in de 20e eeuw wereldberoemd zijn geworden (en nu collector's items zijn). Tegenwoordig worden hele privé-collecties aan het buitenland verkocht. Een relatief recent voorbeeld is de collectie-Dageraet uit Koksijde, die via Brugge in Japan terechtgekomen is.

Er ontstonden ook actiegroepen van liefhebbers. In 1954 al werd in Nederland de Kring van Draaiorgelvrienden opgericht. Die poogt sindsdien te sensibiliseren voor het belang, behoud en

De Organ Jazz Decap uit 1946 (Vlaamse gemeenschap): erfgoed doet dansen. © Foto: Bart Dewaele.

beheer van draaiorgels. Naast de uitgave van een blad (*het Pierement*) en het opzetten van evenementen werd ook meegewerkt aan de oprichting van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement in Nederland. Via de Leon Warniesstichting (1964) werd ook geld ter beschikking gesteld van initiatieven en restauraties. Mede door deze activiteiten van de net genoemde organisaties kwamen ook de kermisorgels in Nederland op de lijst van onvervangbare cultuurgooederen terecht.²⁵

Er begint zich in diverse Europese landen, samen met de groei van de markt van de particuliere verzamelaars, een patroon van groeiende erfgoedbezorgdheid en landelijke collectievorming af te tekenen: bezorgdheid over het verdwijnen van collecties naar het buitenland. Men kan dit ook anders benaderen, namelijk als een zorg van beleidsmakers voor het op een goede manier laten overgaan van deze vorm van snel verdwijnende of al verdwenen volkscultuur naar een erfgoedverhaal, waarbij het begrijpelijk maken, en ook laten genieten en proeven (lees: horen, zien, voelen) van deze mechanische instrumenten belangrijk is. Het zijn ook belangrijke voorbodes van een nieuwe fase in de omgang met identiteit en volkscultuur, met erfgoed. Dit wordt vaak omschreven als het opschuiven van de tijdslijn en van zwaartepunten, in casu van (zeker) voor de Eerste en (steeds meer ook) Tweede Wereldoorlog, naar de tweede helft van de 20e eeuw. Of van pre-industriële volkscultuur naar volkscultuur mét elektriciteit.²⁶ Het gaat ook om het zoeken naar een nieuwe verhouding met, en koesteren van, de sociale en culturele dimensie van de industriële revoluties (meer dan wat industriële archeologie of de industrieel-erfgoedbeweging totnogtoe deed).

Stilaan komt ook de wereld van de musea, die nu zelf in de erfgoedwereld wordt meegezogen, tot het besef dat hier misschien een hiaat is. De toenemende belangstelling van bijvoor-

beeld het Antwerpse Vleeshuis/Klank van de stad of van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en heel in het bijzonder het MIM (Muziekinstrumentenmuseum - Musée des instruments de musique) spreekt boekdelen en illustreert hoe deze objecten nu ook officieel (muziekinstrumenten)museumzaalfähig worden. Ze worden stilaan mee opgenomen in de canon, toch zeker de art-deco-achtige of op oude foto's prijkkende straatorgels, met in de slipstream ook de jazzorgels en andere Decap-instrumenten. Ook allerlei kunstenaars, onder andere in de wereld van het hedendaagse theater, beginnen met Decap- en andere orgels aan de slag te gaan: er is duidelijk iets bijzonders aan de hand rond deze instrumenten.

Dat orgels erfgoed zijn, stond al een tijd vast. Hierbij wordt totnogtoe vooral gedacht aan grote kerkorgels, die doorgaans vasthangen aan monumenten. Het betreft dan meestal onroerend erfgoed. In Vlaanderen is dit momenteel gewestbevoegdheid. Het VIOE buigt zich hierover.²⁷

Nu komen volop het dansorgel, het kermisorgel en andere

amusementsmuziek in beeld. Allerlei fascinerende erfgoedprojecten, zoals de voorbije maanden het project Dansant in Antwerpen, worden opgezet. Naar analogie met en iets later dan in Nederland worden deze mechanische amusementsmuziek van de tweede industriële revolutie en de instrumenten zelf beschouwd als roerend én immaterieel erfgoed. Hier zal nu een hele werking rond ontstaan in de erfgoedsector. Deze orgels zijn een interessante case voor het preciezer definiëren van het zogenaamde Topstukkendecreet. Net als bij de Nederlandse Wet tot behoud van cultuurbezit loont het de moeite om de officiële titel nog eens te bekijken: "Decreet van 24 januari 2003 houdende bescherming van het roerend cultureel erfgoed van uitzonderlijk belang" (gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* op 14 maart 2003). Door de aankoop van de collectie-Ghysels verzet de Vlaamse Gemeenschap allerlei bakens en stelt het de beleidsmakers en allerlei actoren in de sector van het roerend en immaterieel erfgoed voor fascinerende nieuwe uitdagingen. Werk aan de winkel. ■

- 1 J. HASPELS, Een ommekeer in de Nederlandse draaiorgelcultuur, in: L. GRIJP (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2001, p.553-559.
- 2 www.erfgoedinspectie.nl/page/collecties/de_wet_tot_behoud_van_cultuurbezit
- 3 www.cultuur.nl/files/pdf/advies/200603021150120.wbc-2006.02024-3.pdf, advies, p.2
- 4 www.minocw.nl/documenten/brief2k-2002-doc-8733b.pdf
- 5 HASPELS, Een ommekeer, p.553-559.
- 6 www.draaiorgelmuseum.org
- 7 www.minocw.nl/documenten/brief2k-2002-doc-8733b.pdf, p.276; www.draaiorgelmuseum.org/pod.htm
- 8 www.adrievergeerdraaiorgels.nl/pansfluiten.html. Zie ook: "De Pansfluiten is het enige nog bestaande originele straatorgel in Nederland uit het begin van de eeuw. Representatief voor het typische klankkarakter van de eerste boekorgels met zang en tegenzang dispositie waarvan er al tientallen jaren geen andere dan deze meer te beluisteren zijn. Bezit nog de voor het begin van deze eeuw typische vox humana en houten xylophone. Het orgel beschikt over een zeer bijzonder, goed bewaard gebleven repertoire uit het begin van de eeuw, onder meer afkomstig van het eerste Nederlandse orgelverhuurbedrijf, firma Warnies te Amsterdam." www.minocw.nl/documenten/brief2k-2002-doc-8733b.pdf, p.274-275.
- 9 www.minocw.nl/documenten/brief2k-2002-doc-8733b.pdf, p.277-278.
- 10 www.j-verbeeck.com
- 11 www.minocw.nl/documenten/brief2k-2002-doc-8733b.pdf, p.270.
- 12 www.minocw.nl/documenten/brief2k-2002-doc-8733b.pdf; www.draaiorgel.org/Arabier.htm: "Straatorgel. Eigenaar: Fa. G. Perlee te Amsterdam. Dit is één van de orgels op de lijst van beschermd nationaal cultuurbezit. Het instrument werd gebouwd door Pierre Verbeeck te Antwerpen. In de eerste jaren van zijn bestaan speelde het in Amsterdam, Enkhuizen, Hoorn, Den Helder en IJmuiden. In 1935 kocht de heer Perlee Sr. het orgel van de heer Prins te Alkmaar. In 1935 en in 1948 werd de Arabier verbouwd; er werden o.a. trombonebassen en een bourdonregister toegevoegd. Sinds 1948 is het orgel in de tegenwoordige toestand. Het telt 75 toetsen. Van 1952 tot 1977 speelde het orgel te Groningen; exploitant daar was de heer Elderman. In die periode kreeg het orgel zijn grote bekendheid, onder meer door het grote aantal grammofoonplaten dat ervan werd uitgebracht. De heer Elderman breidde het muzikale repertoire met vele kilometers boek uit! Sinds het overlijden van de heer Elderman is het orgel weer bij de firma Perlee te Amsterdam. Het wordt ingezet bij bijzondere gelegenheden."
- 13 HASPELS, Een ommekeer, p.558.
- 14 Idem.
- 15 Een uitgebreide website met veel informatie en een overzicht van bewaarde instrumenten is te vinden op www.hooghuys.com.
- 16 Zie de rijke en goed gedocumenteerde website van dr. Björn Isebaert, www.hooghuys.com/dutch/geschiedenis/geschiedenis3.htm.
- 17 Zie voor een naar volledigheid strevend overzicht van de bewaarde instrumenten: www.hooghuys.com/dutch/bewaardeinstrumenten/bewaardeinstrumenten.htm.
- 18 Zie www.dansorgels.nl/Decap121; www.decip-gebr-antwerpcom.
- 19 Uit de overzichtslijst die gepubliceerd werd in www.dansorgels.nl/Decap121/decap121artikelkdv.htm blijkt dat er slechts een twintigtal exemplaren bewaard zijn, waarvan een zestal in België, waaronder het exemplaar in de collectie-Ghysels.
- 20 www.draaiorgelsintbernard.tk
- 21 W. BOSMANS, De taaië traditie van de Belgische instrumentale volksmuziek, in: L. Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2001, p.560-567.
- 22 K. DIBBETS, Opkomst en ondergang van het bioscooporkest, in: Grijp, *Een muziekgeschiedenis*, p.625-629.
- 23 S. TOP, De ambulante handel in sensationele liedbladen, in: Grijp, *Een muziekgeschiedenis*, p.611-616.
- 24 <http://radio2.be/detailpagina.cfm?id=12460&programma=memo/>
- 25 Zie www.draaiorgel.org.
- 26 Voor een uitgebreide analyse van deze evolutie en problematiek, zie M. JACOBS, Bruegel met stroom. Wie is bang van volkskundemusea?, in: B. DE MUNCK en W. VAN HOOF (red.), *De poppen aan het dansen. Honderd jaar Antwerps volkskundemuseum. Nieuwe visies op erfgoed en musea*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2007, p.225-244.
- 27 <http://paola.erfgoed.net/orgel/index.html>; www.orgelinvlaanderen.be en www.organs.european-heritage.net/index.html